

ВИЩА ШКОЛА

УДК 378.14

Н. М. Демченко, асистент кафедри
цивільного та трудового права
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ВИЩА ШКОЛА В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Вивчення та аналіз історико-правових традицій вищої освіти в Україні дозволяє обґрунтувати найоптимальніший напрямок розвитку сучасної вітчизняної вищої освіти. Сьогодні це необхідно з огляду на ряд нововведень у цій царині як з переходом України до ринкових відносин, так і долучення її до європейських ініціатив щодо вищої школи.

Ключові слова: вища школа, вищі навчальні заклади, історико-правовий розвиток вищої школи.

Изучение и анализ историко-правовых традиций высшего образования в Украине позволяет обосновать наиболее оптимальное направление развития современного отечественного высшего образования. Сегодня это необходимо ввиду ряда нововведений в этой области как с переходом Украины к рыночным отношениям, так и приобщение ее к европейским инициативам высшей школы.

Ключевые слова: высшая школа, высшие учебные заведения, историко-правовое развитие высшей школы.

Study and analysis of historical and legal traditions of higher education in Ukraine allows to prove the best direction of a modern national higher education. Today it is necessary given the number of innovations in this area as Ukraine's transition to market relations, and added it to the European initiatives on higher education.

Keywords: higher education, universities, historical and legal development of high school.

Як вказує Д. Ю. Коржов, вихідною позицією для вивчення історії освіти є аналіз академічної політики уряду, дослідження складу, динаміки розвитку вищих навчальних закладів, їх юридичного статусу в державній системі [1, ст. 3]. Відтак, збереження як академічної, так і правової самобутності вітчизняної вищої школи на тлі необхідної інтеграції у європейський освітній прос-

тір є, на наш погляд, головним завданням нинішньої освітньої політики уряду.

Традиційно вважається, що історія вищої освіти в Україні бере свій початок від діяльності одного з провідних вищих навчальних закладів сучасної України — Києво-Могилянської академії. Офіційно днем її заснування визнано 15 жовтня 1615 року, коли знатна киянка Галшка Гулевичівна відписала свою садибу в Києві, на Подолі, місцевому Братству для заснування монастиря, шпиталю та школи для дітей усіх станів¹. Згодом, у 1632 році митрополит Київський і Галицький Петро Могила створює Києво-Братську (Могилянську) колегію, об'єднавши Київську братську та Київську лаврську школи, а у 1658 році — колегіуму надаються юридичні права вищої школи і титул «академія».

Від початку цей вищий навчальний заклад відіграв роль культурного центру не тільки в Україні, а й загалом у Східній Європі. Втім, ще до виникнення Києво-Могилянської академії в Україні вже існували школи вищого типу, які були засновані переважно домініканами та іезуїтами [10, ст. 1]. Близько 10-ти колегій діяли на території сучасної України в кінці XVI — на початку XVII століть, але попри все, через конфесійно-культурну відмінність та відчуженість від духовних традицій життя українського народу ці ідеї не змогли глибоко вкоренитися².

Пізніше, в часи перебування України у складі Російської імперії, царський уряд не був зацікавлений у підготовці кваліфікованих кадрів в провінції, якою стала Україна після втрати незалежності (автономії). Тому політика Російської імперії негативно вплинула на стан освіти в Україні, хоча Україна вважалась однією з найбільш освічених країн Європи та мала вчених та культурних діячів, які зробили честь і славу світовій науці та мистецтву, в першу чергу, завдяки їх діяльності у Києво-Могилянській академії.

Як свідчать результати наукових досліджень, у згаданий період загальний освітній рівень грамотності в Україні знизився, незважаючи на розвиток вищих навчальних закладів [1, ст. 3—4]. Втім, на противагу низькому рівню писемності населення України, ступінь освіченості в Україні все ж таки був вищим, ніж у європейській Росії [1, ст. 5]. Так, у Наддніпрянській Україні письмених учнів і випускни-

¹ Києво-Могилянська академія: хроніка становлення та відродження // <http://www.ukma.kiev.ua/ua/general/history/chronica/index.php>

² Жобер А. Лютер і Могила. — Париж, 1974 (цит.: <http://www.ukma.kiev.ua/ua-general/history/index.php>).

ків вищих навчальних закладів було 0,6 % молоді від усієї території, серед навчальних закладів — 5,1 %, коли в європейській частині Росії в середньому їх було 0,5 % і відповідно — 4,6 %.

Можна припустити, що порівняно високий рівень освіченості в Україні був пов'язаний, з одного боку, з давніми культурними традиціями в галузі освіти, а з іншого, — з існуванням досить розгалуженої на той час мережі навчальних закладів.

На Західній Україні перший університет був заснований ще в 1661 році у Львові, а у 1805 році у Харкові відкрився перший університет на Наддніпрянській Україні [1, ст. 5; 2, ст. 7]. Крім цього, в 1834 р. у Києві засновано Університет св. Володимира, а в 1820 році у Ніжині була відкрита Гімназія Вищих Наук, яка згодом, у 1875 році, була перетворена на Історико-філологічний інститут, що став першим педагогічним вищим навчальним закладом в Україні. Серед перших вищих спеціальних навчальних закладів в Україні слід згадати Харківський Ветеринарний інститут (1871 р.) ті Київський Політехнічний інститут (1898 р.).

Зі скасуванням кріпосного права (1861 р.) відбуваються реформи в усіх сферах життя суспільства, в тому числі і в освітній галузі. Реформи освіти були спрямовані на поліпшення стану освіти та пристосування її до нових умов. В 1863, 1864 роках були прийняті новий «Університетський статут», «Положення про початкові народні училища», «Статут гімназій і прогімназій», «Статут загальноосвітніх навчальних закладів». Останній документ проголошував ідеї загальнолюдського виховання, що є запорукою знищення «ще пануючого в нас роз'єднання між станами». Але ж для більшості населення освіта залишалася недоступною.

Таким чином, на початку 80-х років XIX століття в Наддніпрянській Україні існувало шість вищих навчальних закладів: Духовна академія (згодом Києво-Могилянська академія), Історико-філологічний інститут, університети у Києві, Одесі та Харкові, Харківський ветеринарний інститут, а також Вищі жіночі курси при Київському університеті. При цьому кількість вищих навчальних закладів в Україні — як у Східній, так і у Західній — постійно зростала.

Як стверджує Д. Ю. Коржов на основі аналізу історії вищих навчальних закладів в Україні, в кінці XIX століття мережа вищих навчальних закладів складалася з державного та приватного секторів [1, ст. 6]. У цілому система вищої освіти складалась з університетів та інших вищих навчальних закладів, вищих жіночих курсів і закладів вищої духовної освіти.

Діяльність зазначених навчальних закладів регулювалася статутними правилами, які затверджувались у Міністерстві народної освіти [1, ст. 6]. Діяльність вищих духовних закладів визначалася спеціальним статутом і штатом православних духовних академій і була підвідомча не Міністерству народної освіти, а Синоду. Університетський статут, Правила для студентів і сторонніх слухачів імперських російських університетів визначали соціально-правовий статус і врегульовували відносини в усіх університетах Російської імперії. Вищі технічні навчальні заклади діяли на підставі Загального статуту імператорських російських університетів зі змінами відповідно до таких закладів. Для вищих навчальних закладів існували також спеціальні нормативи. Наприклад, спеціальний статут регулював функціонування Історико-філологічного інституту. Також спеціальний статут (програми та правила) існував і для вищих жіночих закладів.

Діяльність професорсько-викладацького складу та студентів державних закладів вищої школи регулювалась відомчим регламентом. Усі викладачі перебували на державній службі та мали, відповідно до їх класних чинів і ступенів права, місця на державній службі. Крім цього, випускники вищих навчальних закладів також мали право на класні чини [1, ст. 7]. Даний аспект діяльності вищих навчальних закладів заслуговує на увагу з огляду на те, що сучасні викладачі, які працюють у державних вищих навчальних закладах і отримують заробітну плату із державного бюджету, не являються державними службовцями.

За своїм юридичним статусом, вищі навчальні заклади в Україні того часу були регіональними підрозділами центральних державних закладів — міністерств, головних управлінь, а також Святійшого Синоду, Канцелярії по закладах імператриці Марії Федорівни тощо. Відповідно визначалась і підвідомчість вищих навчальних закладів.

Як було зазначено, крім державних закладів у систему вищої освіти входили і неурядові вищі навчальні заклади, тобто приватні, створені за ініціативою інтелігенції на кошти торгово-промислових кіл. За своїм статутом це були приватні заклади, діяльність яких врегульовувалась спеціальним законодавством про приватні навчальні заклади [1, ст. 7].

Усі наукові та цивільні навчальні заклади, які не входили до компетенції відомств, перебували у віданні Міністерства народ-

ної просвіти. До складу Міністерства народної просвіти входили: вчений комітет, Археографічна комісія, редакція журналу МНП, архів МНП, наукові заклади (наприклад, Академія Наук, Імператорська публічна бібліотека, ряд музеїв тощо) [1, ст. 8]. Місцеве управління вищими навчальними закладами належало опікунам навчальних округів. Таких округів на території України було три: Київський, Одеський і Харківський. До компетенції опікунів входив нагляд за викладачами та студентами, навчальним процесом та поведінкою вихованців. Таким чином, відповідно до університетського статуту 1884 року університети підлягали контролю опікуна, який був безпосередньо підпорядкований МНП.

Щодо духовної освіти, то вона перебувала у компетенції Синоду. При Синоді було створено спеціальний Навчальний комітет духовно-навчальних закладів, у склад якого входили духовні і світські чини. Нагляд за навчанням в духовних школах здійснювався патріархальним єпископом. У 1889 році у відомстві Синоду перебували чотири духовні академії: Санкт-Петербурзька, Московська, Київська (єдина тоді в Україні) і Казанська. Окрім православних духовних академій у Російській імперії існували також римо-католицька та вірмено-григоріанська академії. Вірмено-григоріанська академія була заснована в 1874 році католиком Кеворком IV при ечміадзинському монастирі Єриванської губернії [7, ст. 215]. Римо-католицька академія була відкрита у Вільно в 1842 році та переведена до С.-Петербургу [7, ст. 226].

Оскільки система освіти в Україні у часи Російської імперії знаходилась під могутнім ідеологічним тиском православної релігії, то й в усіх вищих навчальних закладах викладався Закон Божий. Урядом була видана постанова «О предоставлении православному духовенству надлежащего влияния на народное образование» від 22 січня 1882 року [1, ст. 15]. Духовні вищі навчальні заклади, як і інші, мали свій статут.

Отже, вищі школи в Україні на межі XIX—XX ст. перебували у складі розгалуженої системи урядових інституцій та місцевих органів, побудованої на принципі централізму, на чолі якої стояв імператор — єдина і вища влада [1, ст. 9]. Щодо територіально розташування, то заклади вищої освіти були зосереджені, в основному, в адміністративних і культурних центрах економічних районів з розвинутою промисловістю, торгівлею, сільським господарством, тобто, в Києві — Університет св. Володимира (1834 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), у Харкові — Харків-

ський ветеринарний інститут (1871 р.), в Одесі — Новоросійський університет (1865 р.) [1, ст. 5—6].

Нормативними актами, які визначали внутрішню організацію діяльності університетів, були університетські статuti 1805 р. (проект В. Каразіна), 1835, 1842 (чинний лише для університетів св. Володимира в Києві), 1864, 1884. Стосовно статутів 1805 та 1864 рр., то університети діяли на принципах автономії, на відміну від них статuti 1835 і 1884 рр. таку автономію майже ліквідували. [8; ст. 1] Однак з приходом до влади більшовиків статус вищих навчальних закладів був змінений, і всі вони перейшли у відання Наркомосу УСРР. Починаючи з 1920 року університети як тип вищого навчального закладу перестали існувати, а трансформувались в інститути народної освіти. Керування вищими навчальними закладами в СРСР було централізовано.

Окремим нормативно-правовим актом Міністерства народної освіти в 1833 році було дозволено відкриття приватних навчальних закладів. Особи, які відкривали приватні навчальні заклади, повинні були мати російське підданство, «добру поведінку», а вже потім дозвіл попечителя округу, який здійснював нагляд за допомогою інспекторів під керівництвом дирекції училищ. Більш активно платні приватні пансіони і школи почали відкриватися у 80-і роки XIX століття. [9, ст. 145]

Дещо поліпшилась справа народної освіти з прийняттям царським урядом у 1864 році «Положення про земські установи». З прийняттям цього Положення розпочалася тривала боротьба за доступну, безплатну, безстанову, обов'язкову народну школу, яку розпочали земські органи самоврядування. Саме земства започатковували відкриття шкіл, забезпечення їх підручниками, кваліфіковану підготовку педагогічних кадрів тощо. Під тиском земств царський уряд у 1870 році затвердив «Положення про вчительські семінарії». Це дало змогу відкривати навчальні заклади, які були покликані готувати кваліфіковані кадри — народних вчителів, а також дозволило відкривати їх за кошти земств і приватних осіб. Але всі сподівання були марними, оскільки доступність навіть початкової освіти для більшості населення була обмежена, завданням початкової народної школи ставало лише релігійно-моральне виховання та елементарна грамота, посилювалася русифікаторська роль школи. Разом з тим, «Положення про навчальні народні училища» було кроком вперед у справі розвитку освіченості громадян. Цим шкільним законом вперше визнавалася

державна необхідність навчальних народних шкіл, встановлювалась відома система організації та керівництва ними із залученням органів місцевого самоврядування. Однак, у подальшому, діяльність останніх обмежувалася лише «піклуванням» про народну освіту «переважно в господарчому відношенні».

В 1896 році було затверджено «Положення про комерційні навчальні заклади». Зазначений нормативно-правовий акт закріплював систему комерційної освіти: початкові торгові школи, середні комерційні училища, вищі комерційні інститути та академії, спеціальні курси, класи комерційних наук при гімназіях і комерційні відділення при реальних училищах.

Різні міністерства та відомства створювали свої професійні школи (спеціальні навчальні заклади). Як правило, вони самі видавали документи про їх створення або ухвалювали їх спільно з Міністерством народної освіти.

Не призвели до значних змін законодавства щодо організації освіти й революційні події 1905—1907 років. Україна так і не набула самовизначення в галузі освіти. Але деякі зрушення все ж таки відбулися: отримано дозвіл на утворення батьківських комітетів, змінено деякі навчальні плани і програми середніх шкіл, дозволено викладання рідною мовою не тільки в народних школах тощо. З 1917 року розпочинається етап утвердження нових підходів до освітньої галузі з боку держави. Цього вимагали соціально-економічні та суспільно-політичні зміни, які відбувалися. Революційні події 1917 року, повалення монархічного режиму, встановлення влади Тимчасового уряду, а з березня 1917 року — Української Народної Республіки (УНР), згодом — Гетьманату, Директорії і Радянської влади не завадили тому, що саме в цей період були закладені основні принципи державної політики в галузі освіти.

Організоване всеросійське вчительство вимагало від Тимчасового уряду рішучих дій по реформуванню системи освіти, встановлення тісних контактів з громадськістю, утворення при Міністерстві народної освіти постійної інституції, яка б виробила загальнодержавний план, основні принципи в сфері народної освіти. Так, 17 травня 1917 році при Міністерстві був створений державний громадський комітет, першою пропозицією якого стала передача справи народної освіти в найширших межах органам місцевого самоврядування. Тобто

було усунуто окружне керівництво, обмежено в правах директорів та інспекторів народних шкіл, скасовано міські, повітові і губернські ради, розширено права педагогічних рад. У липні 1917 року Тимчасовий уряд Законом «Про автономію вищих шкіл» надав колегіям інститутів і університетів повну самостійність у всіх питаннях.

Центральна Рада наполегливо вимагала від Тимчасового уряду Росії, перш за все, повної незалежності у фінансуванні в галузі освіти. Але побажання залишились без відповіді. Центральній Раді довелося самій дбати про додаткові кошти на організацію культурно-освітньої діяльності. 11 березня 1917 року був утворений Національний фонд для вирішення цих проблем, у Києві засновано товариство «Копійка на рідну школу». Говорячи сучасною мовою, це була перша спроба впровадження добровільного податку на розвиток освітньої галузі.

Отже, стан освіти в Наддніпрянській Україні визначався академічною політикою уряду царської Росії. Вона була спрямована, з одного боку, на культурно-історичний і соціально-економічний потенціал України та, з іншого, — на реалізацію політично-ідеологічних цілей у провінції, тобто на повну русифікацію, ліквідацію опозиційності, підготовку освічених кадрів, які були б підпорядковані уряду [1; ст. 16]. Іншими словами, основною метою політики царизму в галузі освіти було поєднання української та російської основи для формування єдиного плану та системи управління у сфері народної освіти, наближення місцевих і провінціальних навчальних закладів до Російської імперії. У галузі освіти ставилася чітка мета — повна русифікація та централізація, що негативно впливало на розвиток вищої школи Наддніпрянської України [1; ст. 10].

Водночас можна дійти й висновку, що хоча на українську освіту і здійснювався тиск з боку Російської імперії, вища школа і вища освіта в Наддніпрянській Україні все ж існувала і розвивалась. Вищу освіту в Україні того часу можна було отримати не тільки в університетах (Харківський національний університет (1805), Київський національний університет (1834), Одеський державний університет (1865), а й в гімназіях (наприклад, Ніжинська гімназія вищих наук кн. І. Безбородька (від 1820 р.) в 1832 р. була перетворена на фізико-

математичний інститут, з 1840 р. — у юридичний інститут та 1875 — історико-філологічний інститут), також Кременецький ліцей (Волинський 1805—1831), і Рішельєвський ліцей в Одесі (1817—1865). Однак, на відміну від університетів, усі інші вищі навчальні заклади надавали освіту переважно вихідцям із дворян і купецтва [8].

Література

1. *Коржов Д. Ю.* Розвиток системи вищої освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / Д. Ю. Коржов. — Вінниця: ПП «Центр генеалогії і біографіки», 1996. — 16 с.
2. *Ефименко Г. Г.* Высшее образование в У.С.С.Р. / [Г. Г. Ефименко, Г. А. Лимецкий, В. А. Баженов]. — К.: Высшая школа. Главное издательство, 1983. — 94 с.
3. *Левтеров С. Н.* Вопросы государственного управления подготовкой и использованием научных кадров / С. Н. Левтеров. — К., 1973. — 55 с.
4. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII — XVIII ст.: Енциклопедія / [Андраш О. М., Андрушко В. О., Ананович О. М. та ін.; Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького]. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2001. — 734 с.
5. *Хижняк З. И.* Киево-Могилянская академия / З. И. Хижняк. — К.: Высшая школа при КГУ, 1988. — 264 с.
6. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний // Под ред. С. Н. Южакова, Том 1, А — Арброс; С.-Петербург. Книгоизд-е Т-во «Просвещение», 1900.
7. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знаний. // Под ред. С. Н. Южакова, Том 9. Духовенство-Идское поле, 1902.
8. *Шандра В. С.* Вища освіта в Україні / http://www.history.org.ua/?!=ENU&verbvar=Vyscha_osvita&abvar=3&bbvar=10.
9. *Красняков Є. В.* Історико-ретроспективний аналіз формування нормативно-правової бази в сфері освіти (з встановлення древньоруської державності до часів Директорії) / Є. В. Красняков / Зб. наукових праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля «Духовність особистості, методологія, теорія, практика» Вип. 4 — 2005 — Ст. 138—151.
10. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія: Історичний нарис / З. І. Хижняк. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — 20 с.

Стаття надійшла до друку 29 травня 2011 року.